

Ковтун Н. Співвідношення феномену толерантності й пасіонарного імпульсу в контексті філософської спадщини Льва Гумільова // Історія. Філософія. Релігієзнавство. – 2008. – № 1. – С. 31 – 35.

УДК 101.3

Наталія Ковтун,
кандидат філософських наук,
асистент кафедри філософії
Житомирського державного університету
імені Івана Франка

**Співвідношення феномену толерантності й пасіонарного імпульсу
в контексті філософської спадщини М. Гумільова**

У статті досліджуються сутнісні риси феномену толерантності та його функціонування в умовах порушення агрегатного стану етнічної й соціальної систем у контексті концепції пасіонарності Л. Гумільова. У дослідженні особлива увага зосереджена на проблемі співвідношенні фаз діяльності пасіонарних особистостей з функціонуванням феномену толерантності у відповідному часово-просторовому вимірі.

Процеси динамічних змін, котрі відбуваються в сучасному українському суспільстві, зумовлюють потребу переосмислення і коригування існуючих уявлень про сутність і функціонування феномену толерантності. Означені процеси тісно пов'язані з процесом формування громадянського суспільства, в якому громадяни і держава постають як вільні й рівноправні партнери, а взаємовідносини між ними здійснюються на основі взаємоповаги і співробітництва. Тим більше, що на початку третього тисячоліття головним завданням світової спільноти, є необхідність збереження в людстві якраз усього людського. Адже запобігти наростанню світоглядної кризи можна лише через моральне вдосконалення людини, подолання споживацького ставлення до природи, звільнення від культу техногенних інновацій, поширення основних категорій гуманізму як засадничих цінностей співжиття індивідів у XXI столітті.

Зауважимо, що проблема толерантності піднімається в західній традиції ще в філософії стої. Однак, найповнішою мірою вона розглядається в політичній філософії Просвітництва. У період становлення громадянського суспільства в країнах Західної Європи феномен толерантності експлікується у спробах подолання нетерпимості до чужих переконань, ідей, вірувань. Слід зазначити, що становлення феномену толерантності в історико-філософському процесі не

вкладається у виключно прогресистську схему, яка виходить з ідеї про стале зростання рівня толерантності під час переходу від однієї історичної епохи до іншої. У контексті цього досить нагадати ідеологічну нетерпимість до будь-яких проявів іншості в тоталітарних режимах ХХ століття або фанатичну релігійність в окремих теократичних державах.

А відтак, актуальність дослідження проблеми толерантності зумовлюється необхідністю узгодження співвідношення між процесами модерного українського державотворення і становленням громадянського суспільства, зокрема, в царині утвердження плюралізму у сфері міжетнічних і міжнаціональних відносин.

Метою дослідження є розкриття сутності й функціонування феномену толерантності в етносоціальних системах у контексті теорії пасіонарності Л. Гумільова.

Толерантність у значенні доброзичливого або принаймні стриманого ставлення до індивідуальних або групових відмінностей реалізується в етнонаціональній, релігійній, соціальній і культурній сферах. Світоглядною парадигмою феномену толерантності є визнання природного, індивідуального, соціального різноманіття. На рівні суспільної свідомості феномен толерантності втілюється у трьох видах – декларативній, реляційній й акційній. Декларативна толерантність реалізується у висловлюваннях, заявах, деклараціях, котрі експлікуються на сучасному етапі, насамперед, у політичній пропаганді. Однак, у такій ситуації ні рівень взаємодії, ні рівень відносин не відповідають ступеню заявленої толерантності. Натомість реляційна толерантність може не втілюватись ні у висловлюваннях, ні на практиці, але мати цілком реальний характер. Своєю чергою, акційний різновид толерантності навіть всупереч атолерантним деклараціям і ворожому ставленню, завбачує наявність достатнього рівня толерантності на практиці. Зауважимо, що суспільне сприйняття толерантності, зазвичай, має спрощений характер, адже передбачає у її змісті декларативний, реляційний і акційний аспекти.

Як соціокультурний феномен толерантність визначається нормами, правилами, традиціями, загальноприйнятими в окремому суспільстві. В межах усталеного нормативного поля можливі різні варіанти поведінки – від толерантних до менш толерантних. Більше того, в межах окремого соціуму перманентно з'являються ініціатори перегляду усталених звичаїв і норм, котрі оцінюються ними як невідповідні (нетолерантні або надтолерантні). Якщо в сучасному суспільстві суб'єктами інновацій у сфері толерантності постають головним чином політичні й громадські діячі, то у давніх спільнотах подібні функції здійснюють міфічні культурні герої, діяльність яких парадоксальним чином співвідносяться з функціями пасіонаріїв.

Свого часу російський етнолог Л. Гумільов у процесі дослідження становлення нового етносоціального організму дійшов висновку, що етногенез детермінований наявністю у деяких індивідів незворотного внутрішнього потягу до цілеспрямованої діяльності, тісно пов'язаної зі зміною суспільного чи природного середовища. Більше того, досягнення поставленої мети, часто ефемерної, згубної для самого суб'єкта, уявляється йому ціннішим за власне життя. Безсумнівно, таке рідкісне явище є відхиленням від видової норми поведінки, адже вказаний імпульс протилежний інстинктові самозбереження [1: 252]. Вказана здатність одночасно може бути пов'язаною як з високими здібностями (талантом), так і з посередніми задатками, що вказує на її

підсвідомо іманентний характер. Хоча ця властивість залишається малодослідженою, саме вона є основою антиегоїстичної етики, згідно з якою інтереси колективу, нехай навіть неправильно витлумачені, домінують над жагою життя і турботою про власне потомство.

Особи, обдаровані вище зазначеною ознакою, за сприятливих умов, здійснюють (і не можуть не здійснювати) вчинки, котрі акумулюючись, підривають інерцію традицій і зумовлюють появу нових етнічних спільнот. З метою наукового аналізу російський дослідник запропонував назвати означену властивість "пасіонарністю" [1: 253], виключивши із її змісту тваринні інстинкти й психічні хвороби, адже, незважаючи на те, що пасіонарність і постає певним відхиленням від видової норми, вона цілком позбавлена патологічного характеру.

У цілому, під пасіонарністю Л. Гумільов розуміє здатність і націленість окремих особистостей на зміну середовища, або мовою фізики – до порушення інерції агрегатного стану середовища [1: 257]. Імпульс пасіонарності буває настільки потужним, що його носії – пасіонарії – не здатні передбачити наслідки своєї діяльності. Власне це, на думку російського дослідника, засвідчує його не свідомий, а підсвідомий характер [1: 258]. Більше того, несвідомий характер пасіонарності асоціюється з функціонуванням архетипу культурного героя на підсвідомому рівні суспільної свідомості. Виходячи із вище сказаного, можемо припустити генетичний зв'язок феномену пасіонарності із архетипом культурного героя, діяльність якого так само, як і пасіонарія, характеризується незворотнім внутрішнім потягом до перетворюючої діяльності. Одночасно важко прогнозувати наслідки діяльності пасіонарія і культурного героя, оскільки вони з однаковою ймовірністю можуть мати як конструктивний, так і деструктивний характер.

Природа пасіонарності за Л. Гумільовим, ідеї якого виходять із вчення В. Вернадського, є продуктом енергії біосфери, адже "енергія живої речовини пронизує наші тіла, тіла наших предків і буде пронизувати тіла наших потомків, стимулюючи різноманітні етногенези" [1: 263]. Доречно зазначити, що здатність пасіонаріїв стимулювати й переспрямовувати розвиток етногенезу, зближують ідеї російського мислителя із синергетичною теорією.

32

Виділяючи у праці "Етногенез і біосфера" низку пасіонарних особистостей (Наполеон Бонапарт, Олександр Македонський, Корнелій Луцій Сулла, Ян Гус, Жанна д'Арк, протопіп Авакум) [1: 255-263], Л. Гумільов зауважує, що якщо в образах Наполеона й Олександра Македонського можна вбачати "героїв, котрі ведуть натовп", то в образі Яна Гуса, йдеться не про особистий "героїзм", а про створення етнічної домінанти, яка акумулює пасіонарність системи і спрямовує її до обраної мети [1: 259]. Не дивлячись на те, що пасіонарії часто очолюють народні рухи, доцільніше, на думку російського дослідника, називати їх не "тими, котрі ведуть", а "тими, які підштовхують", адже без достатньої кількості пасіонаріїв, навіть загиблих у невідомості, було б неможливо зруйнувати традицію й інерційно закостенілий розвиток системи. Інакше кажучи, пасіонарії постають одночасно суб'єктами переспрямовування напрямків розвитку (флуктуації) етногенезу, так само як і культурні герої виконують аналогічні функції у сфері перетворення

природного й соціокультурного середовища. Водночас феномен пасіонарності здійснює аналогічні функції до архетипів, які є носіями, формою існування традиції й одночасно напрямками її ймовірної еволюції на шляху пристосування до нових соціокультурних та природних умов.

Хоча феномен пасіонарності за Л. Гумільовим постає продуктом природно запрограмованих здібностей окремих представників соціуму, у своєму ж дослідженні російський етнолог вказує на соціальну заразливість пасіонарності, адже "люди гармонійні (а ще більшою мірою – імпульсивні), опинившись у колі пасіонаріїв, починають себе поводити як пасіонарії" [1: 267]. На підставі слід зауважити, що актуалізація пасіонарності в соціумі, є явищем соціальними, а не біологічним. А отже, доречним буде твердження про те, що пасіонарність не можна пояснити лише як продукт розвитку матерії.

Аналізуючи етногенез, Л. Гумільов констатує, що багато народів існували й існують у реліктовому стані за дуже низького рівня пасіонарності. Такий рівень пасіонарності характерний для бушменів, австралійців, пігмейів, низькорослих негроїдів Декана, палеоазіатів [1: 287]. Однак, доречно зазначити, що у вказаних народів етногенез все ж здійснився, вони визначились як етноси й народності. Натомість рівень соціокультурної пасіонарності в означених народів виявився справді дуже низьким, що не дозволило їм та іншим подібним етнічним спільнотам створити державні інституції, а подекуди навіть перейти до продукуючих форм господарювання і розвинутого соціокультурного життя.

Загалом, обов'язковою умовою виникнення і протіканні процесу етногенезу Л. Гумільов називає пасіонарність або здатність етнічних спільнот до цілеспрямованих напружень. Під пасіонарністю дослідник розуміє вроджену здатність організму абсорбувати енергію зовнішнього середовища і видавати її у формі діяльності.

Російський етнолог визначає низку стадій у процесі етногенезу [1: 278-280], котрі тісно співвідносяться з рівнем світоглядних настанов, норм, традицій та їх функціонування в окремому соціумі. Рушійною силою етногенезу є різке збільшення в популяції кількості пасіонаріїв і субпасіонаріїв. Під час фази пасіонарного підйому на певному етапі відбувається швидке збільшення кількості пасіонаріїв в результаті взаємодії внутрішніх і зовнішніх факторів (природного зростання народжуваності або інкорпорація з інших спільнот). На цьому етапі простежується подвійне сприйняття соціумом зростання кількості пасіонаріїв. У випадку, якщо етнічний або соціальний організм перебуває на стадії дисбалансу і дезінтеграції, виявляється зацікавленість у збереженні високої кількості пасіонаріїв. Натомість у ситуації стабільності за наявності домінантної кількості непасіонаріїв і субпасіонаріїв, доля потенційних носіїв пасіонарного імпульсу напередвизначена.

Фаза пасіонарного підйому знаходить несподівані паралелі з етапом "героїчного дитинства" в біографіях міфічних культурних героїв. За твердженням Л. Гумільова, в екстремальних ситуаціях, зокрема під час воєн "жінки цінують героїв, які йдуть у бій, завдяки чому останні, перш ніж загинути, залишають потомство навіть через не завжди законні шлюби" [1: 271], адже через важливість діяльності потенційного пасіонарія перед тим, як загинути на війні, він встигав розсіяти свій генофонд у популяції шляхом випадкових зв'язків. Тому й не дивно, що бастарди і

позашлюбні діти у давніх народів мали рівні права з дітьми від "законних" шлюбів. Більше того, в архаїчних спільнотах народження дітей від пасіонаріїв вважалося великою честю, що втілювалося, зокрема, в обрядах "гостьового" шлюбу. Навіть у середні віки слово "бастард" не набуло виключно зневажливого значення. Наприклад, конетабль Франції за правління Карла VII – Дюнуа мав офіційний титул "принц-бастард". Діти пасіонаріїв виростали й продовжували здійснювати вчинки, відповідні своїй конституції, навіть не підозрюючи, хто їх справжні батьки.

Аналізуючи феномен пасіонарності Л. Гумільов відзначає, що народження пасіонаріїв було можливим у різних соціальних групах, адже в протилежному випадку "перша кривава війна винищила б усю популяцію пасіонаріїв і вже у першій фазі припинила б процес етногенезу" [1: 286]. І навпаки, у "тих" епохи ідеалом стає поміркований, акуратний сім'янин, а пасіонарії не знаходять відповідної сфери для діяльності. У такій ситуації "ні на Заході, ні на Сході пасіонарії, не потрібні, а тому вони часто... помирали без законного потомства" [1: 272]. А тому, народження дитини, потенційного пасіонарія розглядалося як крайня небезпека усталеному існуванню первісного соціуму. Подібні діти були приречені на знищення відразу після народження. З огляду на це знаходять пояснення прадавні перекази про віднесення в ліс, у гори, пускання у кошику за водою новонароджених, майбутніх пасіонаріїв. На основі цього з'являлися міфи про культурних героїв-знайд.

Наступна ланка етногенезу отримує в Л. Гумільова назву "акматичної", вона характеризується існуванням у спільноті максимальної кількості пасіонаріїв. Під час акматичної фази функціонування феномену толерантності зазнає кардинальних змін. Якщо для попереднього етапу діяльність пасіонарія уявлялася, швидше, як дестабілізуючий фактор, то на рівні акматичної фази його перетворююча діяльність стає чинником інноваційних змін, котрі знаменують собою вихід етносу або соціуму з однієї системи відліку з її усталеними нормами співжиття і толерації до іншої системи.

У системі взаємовідносин окремих індивідів становлення феномену толерантності співвідноситься з

основними віхами історичного розвитку моралі. Діяльність героїв-пасіонаріїв (культурних героїв міфологічного періоду) багато в чому визначила поступ в розвитку етичних засад сучасної цивілізації. Саме до кола обов'язків пасіонаріїв так чи інакше належало закріплення суспільної заборони канібалізму, фізичного винищення інших людей ("не вбий"), упорядкування статевих стосунків, заборони інцесту, визнання представників інших родів, племен, народів, націй за повноцінних людей, визнання права на існування культур інших народів, визнання свободи совісті, визнання права націй на самовизначення.

Однак, введення і закріплення означених норм було б неможливим без наявності єдності, співзвучності, узгодженості у поглядах двох і більше пасіонаріїв або субпасіонаріїв, котрі є носіями вказаних інновацій. Зауважимо, що консенсус між ними не означає обов'язкової активної

згоди усього кола його суб'єктів. Згода може виявлятися і в пасивній формі. Отже, після активної нормоперетворюючої діяльності необхідна суспільна згода для загального визнання відповідних норм і цінностей, котрі постають фактором об'єднання і стабілізації тієї чи іншої системи.

У контексті цього слід наголосити, що потяг до активної перетворюючої діяльності, у тому числі й щодо зміни базових засад толерантності, виходить з ідеї про розвиток людства як процес невинного пробудження людини, яка, зазвичай, перебуває у напівсонному стані і прокидається лише для ділової активності. Тоді як, чи не найважливішим джерелом розвитку суспільства є здатність людини здійснити діалектичне заперечення і рішуче сказати "ні" закостенілим суспільним нормам і постулатам державної влади, котрі обмежують свободу людини, залишаючи її в напівдрімотному стані безпорадності й відчуття непотрібності її буття.

Загалом, фаза акматичного розвитку систем, зокрема, етнічних, позначається далекосяжними змінами в етнонаціональній, соціокультурній, політичній сферах. А відтак, вона може супроводжуватись громадянськими й етнічними конфліктами. На пізніших етапах цивілізаційного становлення феномен етнічної і соціальної трансгресії реалізується у формі еволюційних перетворень, що, в свою чергу, позначається вищим рівнем толерантності.

Акматична фаза змінюється фазою надлому – різким зменшенням кількості пасіонаріїв з наступною їх трансформацією в субпасіонаріїв. Вона пов'язується зі вступом етнічної й соціальної системи у фазу найвищого розвитку і стабільності. У зв'язку з цим необхідність надактивної перетворюючої діяльності пасіонаріїв зникає, в результаті чого відбувається зменшення їх кількості шляхом природного або штучного добору. Натомість наступна фаза інерційного розвитку супроводжується повільним зменшенням кількості пасіонарних осіб. Пасіонарії запрограмовані на витіснення у стабільному, уконституційованому соціумі, котрий перебуває на етапі розквіту.

Однак, якби пасіонарії "завжди гинули, не встигнувши нічого зробити, то ми до сьогодні приносили б у жертву немовлят, пожирали б тіла вбитих ворогів... Не було б ні пірамід, ні пантеону, ні "відкриття" Америки..." [1: 273]. Найбільш трагічно гинуть пасіонарії на останній фазі етносоціогенезу (фазі обскурації), коли їх кількісний вимір невідворотно зменшується, а взаєморозуміння між ними і масами обивателів втрачається. Адже діяльність пасіонаріїв лякає пересічну людину гіпертрофованою діяльнісною інтенцією, іноді небезпечною як для окремих індивідів, так і для соціуму в цілому. Більше того, діяльність пасіонаріїв на останніх фазах етносоціогенезу може набувати асоціального деструктивно-руйнівного характеру. За твердженням Л. Гумільова, у період обскурації поряд із справжніми пасіонаріями спостерігаємо категорію людей із "негативною" пасіонарністю [1: 275], котра втілюється в асоціальній паразитичній діяльності волоцюг, мародерів, дезертирів.

На підставі вище зазначеного, феномен толерантності по різному втілюється на відповідних етапах етносоціогенезу. Одночасно ступінь толерантності залежить від рівнів консенсусу. На першому висхідному рівні консенсусу, котрий співпадає з акматичною фазою етнічної і суспільної трансгресії, простежується існування гомогенних тенденцій в суспільстві, котрі визначають його засадничі цінності. Якщо ж на цьому етапі домінує ціннісна фрагментарність, різновекторність, а

суспільство перебуває у стані нерівноваги, це зумовлює новий виток біфуркації або дезинтеграцію системи в напрямку ентропії.

Наступний, другий рівень досягнення консенсусу, співвідноситься з фазою надлому і інерційного розвитку, він завбачує встановлення усталених процедур і правил гри. "Процедурні правила фіксуються в конституціях, нормах, законах, котрі регулюють застосування владних повноважень" [2: 270]. Своєю чергою в правила визначаються порядком реалізації консенсусу. На третьому рівні консенсусу виявляється толерантність у контексті тактики окремих суб'єктів діяльності. У політичній сфері це експлікується у взаємодії офіційної влади й опозиції, а оптимальний характер відносин втілюється у формі дискусії.

Загалом, толерантність як складова системи "толерантність – повага – співробітництво", формується на основі взаємних поступок, узгодження різних інтересів, думок і поглядів. У випадку формалізації взаємних поступок необхідним є забезпечення неможливості порушення їх умов і право на конструктивну критику цих відхилень з уникненням заперечення як знищення. "З політичної точки зору неприпустимими є такі консенсуси, що ведуть до втрати політичного впливу однієї із сторін, або розглядаються однією із сторінок слабкість свого партнера і ведуть до вимог повних поступок" [2: 268]. Слід зауважити, що саме на останній фазі етногенезу – фаза обскурації – простежується власне таке розуміння консенсусу, що позначається в етносоціальному розвитку системи різким зниженням можливості досягнення згоди і низьким рівнем толерантності в цілому.

В цілому, толерантність є могутнім чинником становлення людського в людстві, однак, лише за умови, що вона як суспільний феномен закріплюється правовими нормами. А відтак, має втілюватись не лише її декларативний, а й акційний і реляційний аспекти, що неможливо

34

без тривалого діалогу різних культур, релігій, моральних традицій. Одночасно об'єктивною основою становлення феномену толерантності є непрямолінійний розвиток соціокультурних процесів, суб'єктом якого є діяльність пасіонарних особистостей. Явище толерантності завбачує багатоваріантність засобів досягнення окремої мети, появу завдяки толерантності нових можливостей для діяльності, припинення деструктивного протистояння і виникнення можливості зосередити потенціал на розв'язанні фундаментальних проблем людства.

Список використаних джерел і літератури

1. Гумилев Л.Н. Этногенез и биосфера Земли. 2-е изд. испр. и доп. – Л.: Издательство Ленинградского университета, 1989. – 496 с.

2. Політологічний енциклопедичний словник / Упорядник В.П. Горбатенко; За ред. Ю.С. Шемшученка, В.Д. Бабкіна, В.П. Горбатенька. – 2-е вид., доп. і перероб. – К.: Генеза, 2004. – 736 с.
3. Социология. Энциклопедия / Сост. А.А. Грицанов, В.Л. Абушенко, Г.М. Евелькин, Г.Н. Соколова, О.В. Терещенко. – М.: Книжный Дом, 2003. – 1312 с.

Ковтун Н.М. Соотношение феномена толерантности и пассионарного импульса в контексте философского наследия Л. Гумилева.

В статье исследуются существенные атрибуты феномена толерантности и его функционирование в условиях нарушения агрегатного положения этнической и социальной систем в контексте теории пассионарности Л. Гумилева. В исследовании особое внимание уделено проблеме соотношения фаз деятельности пассионарных личностей с функционированием феномена толерантности на соответствующем временно-пространственном отрезке.